

Един век с Рагой Ралин

Към предисторията на „Личен контакт“

Пламен Дойнов

Случаят с книгата „Люти чушки“ (1968) доминира в микроисторическите сюжети, завихрени около творбите и присъствието на Рагой Ралин в епохата на НРБ. В сянката на шумния скандал от 1968-ма остават казусите, свързани с публикуването на книги като „Безопасни изгли“ (1960) и особено като „Личен контакт“ (1965) и „Епиграмки в рамки“ (1983) – все *издания-събития*, преобразяващи българския хумор и сатира и укрепващи фигурата на Рагой Ралин като *народен хуморист и трибун*, покрива с гласа си времето между 60-те и 90-те години на ХХ век. При близко взирание в епохата бихме установили, че „Личен контакт“ *улучва* специфично време – промеждутъка между речта на Тодор Живков от 15 април 1963 г.¹, когато по същество е блокирано за около година публикуването от български издателства на *опасни* или *подозрителни* книжни тела, и постулираната идеологическа схема за „голямата и малката правда“ в словото на Живков от 16 декември 1966 г. пред събрание на СБП, в която се прави опит да бъде въведен нов регламент при критичното художествено представяне на „социалистическото развитие“². Появата на „Личен контакт“ в най-зрелата година на българското „размразяване“ предполага нещо като че ли очевидно: тя събира социалнокритическите сатирически енергии от началото на 60-те, но и нещо повече – представлява своеобразна кулминация в българското сатирично лирическо писане в епохата на НРБ, достигаща чрез критиката си до самата сърцевина на комунистическата система. Книгата събира поетически текстове и за етичките пропагандия на *социалистическия човек*, и за базисните демократични дефицити и конспиративно-насилнически практики на тоталитарния режим – кълбо от конфликтни теми и алегорическо-притчови параболи, които ефектно премахват пропагандния гланц върху битието на Народната република.

Ралиновата 1965-а

Рагой Ралин навлиза в десетилетието на 60-те с наследство от соцреалистически творби, но и с жанрово-стилови лични находки, които (пре)откриват сатирата като поле, върху което може да се разгърне друг тип индивидуално творческо осъществяване, особено в контекста на декларираната от върховете на Комунистическата партия *борба с „култа към личността“* и разширяване на зоните на критика в социалистическото общество. След просталинистката *класово-партийна* „положителна сатира“ в книгата „Планина се срина“ (1954) Ралин започва постепенно да се изкачва към сферите на другомислието и другописането – със сборника „Строго поверително“ (1956), с епиграмите в „Безопасни изгли“ (1960), с книжката от библиотека „Стършел“ – „Халосни патрони“ (1961)... Заедно с Валери Петров създава текста за спектакъла „Импровизация“ (1962), първо цензуриран, а после и свален от сцената на Сатиричния театър. Написва сценария за „Невероятна история“, който остава единственият реализиран изграден филм по текст на Рагой Ралин. Лентата е задържана, а по-късно също орязана от цензори, за да се появи за кратко време по екраните в края на 1964 г., преди и за нея да светнат лампите в кинозалоните, за да бъде прогонена навън. Все пак лентата като цяло е приветствана от критиката. Дори част от нея обявява: „В България се роди киносатирата. Нека я приветствуваме от сърце и ѝ пожелаем „Добър път!“³.

В професионалния си път на щатен редактор в държавни и ведомствени издания Рагой Ралин също не е щаден. Отстраняват го от „Стършел“ през ранната пролет на 1961 г., когато е извършена мащабна чистка в седмичника⁴. После влиза в екипа на „Литературни новини“ (24 май 1961–14 февруари 1964), докато вестникът не е спрял след серия от новаторски проби в публичността, неизменно съпроводени от тихи или гръмливи скандали. След неуспешен опит да се прехвърли в издателство „Народна култура“ Ралин е назначен в Студията за игрални филми, а после в Студията за хроникални и документални филми – с ангажимент да участва в правенето на сатиричната

На 29 април 2022 г. департамент „Нова българистика“ на Нов български университет организира националната научна конференция „100 години Рагой Ралин“ в Столична библиотека.

Нейната цел беше да се анализира и оцелости творческият свят и социокултурното присъствие на Рагой Ралин от 40-те години на ХХ до началото на новия век. Докладите се опитаха да представят значителна част от разностранните превъплъщения на Рагой-Ралиновата литературна личност: сатирика и лирика; драматурга и киносценариста; белетриста и документалиста и т.н. Участваха преподаватели и учени от водещи академични центрове в България. В следващите страници публикуваме варианти на три от предложените доклади. Всичко от конференцията ще бъде представено в сборник от издателската поредица „Присъствие“ на департамент „Нова българистика“ на НБУ и издателство „Кралица Маб“.

Рагой Ралин, 1970, сн. Георги Панамски

¹ Живков, Тодор. *Комунистическата идеология – висш принцип на нашата литература и изкуство*. – В: Живков, Тодор. *За литературата*. Български писател. С., 1981, с. 65–148.

² Живков, Тодор. *За работата на Деветия конгрес на Българската комунистическа партия*. – В: Пак там, с. 239–250.

³ Хаджиева, Пиринка. „Невероятна история“. – *Народна култура*, бр. 1, 1.01.1965. Вж. още за филма: Молхов, Яко. „Невероятна история“. – *Отечествен фронт*, 26.12.1964.

⁴ Вж. за това в: Христова, Наталия. *Петдесет години „Стършел“ (Исторически етод)*. – В: *Гнездото на стършелите*. Съст. Йордан Попов, Кръстьо Кръстев, Румен Белчев. Слово. Вестник „Стършел“. С., 1995, с. 82–84.

Към предисторията на...

от стр. 9

рубрика към тогавашните кинопрегледы. Заедно с Борис Димовски, Милчо Левиев, Рангел Вълчанов и още десетина режисьори, сценаристи, музиканти и актьори той формира екипа на „Фокус“ – поредица от документални киносатири, в които остро се осмиват и критикуват управленски модели и практики *по места*, или както се изразява след години Радој Ралин: „Показахме корупцията, която вилнееше из цялата страна“⁵. Затова Ралин е ту освободен, ту възстановяван в Студията, докато сам не си подава оставката заради административно-цензурно блокиране на заснемането на *фокусите* – колебливо напускане, проточило се от лятото на 1965 до началото на 1966 г. Успоредно с това той разработва проекта за създаване на „Ателие Фокус 65“ – нереализирана идея за истински музикално-театрален клуб в София, в който да бъде изпълнявана джазова и естрадна музика, да се представят кратки театрални форми (лиричен и публицистичен театър, скечове, камерни и документални пиеси и др.), а между 23.00 и 3.00 ч. мястото да работи като бар („пштейно нощно забавление, със спиртни концентрати, без скара и закуски“)⁶.

След издаването на „Безопасни игли“ и след уволнението му от „Стършел“ през 1961 г. Радој Ралин влиза в режим на непрекъснато дебене и противопоставяне с цензурата, на постоянна социална несигурност, съпроводена от заплахи за отнемане на щатната му работа и периодичното събдяване на тези заплахи. Това предизвиква обаче култивиране на свободомислие и рефлекс за отстояване на творческа автономност, стимулиращи такава сатирическа изобразяване на негативните страни от всекидневието и системата в НРБ (остатъците от „култа към личността“, личния произвол на областни лица, еснафството, консумизма, самоуправството, дефицита в социалистическата икономика и пр.), които в своята съвкупност на внимателно композирана книга зазвучават всеобхватно, с обобщителна критическа моц.

Вярно е, че през 1965 г. 43-годишният Радој Ралин се намира в апогея на своето лирическо и сатирическо писане. Но тогава просто стават наред резултатите от продължителните натрупвания през предходното време. Появата на книгите „Лирика“ и на „Личен контакт“ омазнува изстраването на новата литературна личност Ралин в центъра на българското „размразяване“. Иначе те са написани предимно в началото на 60-те.

Към „Личен контакт“ (1965): перипетии на предварителната цензура

Радој Ралин депозира ръкописа на бъдещата си книга в Държавно издателство – Варна през пролетта на 1963 г., но под друго заглавие – „Горчиви последствия“ – по едноименното стихотворение, включено на стр. 49 в изданието от 1965-а. Тези *горчиви последствия* могат да бъдат четени като непосредствено ехо от речта на Живков от 15 април. Времето след нея изобщо не предполага издаване на конфликтни книги, особено сатирични. Ралин дори си спомня четиристишие, с което описва състоянието си в деня на височайшата реч:

*Денят на моето заколение –
петнайсети април.
Немее моето поколение.
За хляба всеки се е свил.*

Истината е обаче, че за разлика от други автори, Ралин тогава не е „ударен“ от Живков. Споменат е по-скоро с външно добронамерен тон, като пример за диалога, който диктаторът води с най-критичните сатирици. Преразказва част от разговора си с Ралин, когато двамата като че ли се договарят, че сатириката трябва да се пише „от партийни позиции“, да бъде „и най-остра, но да бъде наша, да не руши, а да укрепва това, което създаваме“. После се съгласява с идеята на поета „да се свика съвещание по въпросите на сатириката“. Разбира се, Живков говори и за спектакъла „Импровизация“, подсказвайки, че е чудесно информиран за ролята на Ралин и в създаването му, и в разпространението *от уста на уста* на достоверния слух за намесата на театралната цензура.

Както е известно, речта на Живков от 15 април 1963 г. частично *замразява* процесите на „размразяването“ в НРБ. Най-силно са засегнати ръкописите на книги, които

могат да бъдат маркирани като „сатирични“, с цялата условност на този етикет. Сред най-ярките заглавия, отложени за друго време от издателството на СБП, личат „Викове“ на Добри Жотев и „Спомен за страха“ (издаден като „Стихове“) на Константин Павлов.

По това време Радој Ралин вече е публикувал или написал съществена част от бъдещата си книга: отпечатана е „Ода на доносниците“⁷, завършено е стихотворението „Аквариум“, замислено при посещението с децата му във варненския аквариум по време на лятната почивка през 1962 г. и т.н. Всички знаци сочат, че в дните около Живковата реч новият ръкопис е пред завършване, почти готов.

*

Още на 3 април 1963 г. варненското издателство напомня на Радој Ралин, че книгата му е влязла в тематичния план за годината и му дава срок до 15 април да представи ръкописа⁸. Очевидно авторът реагира бързо. Договорът между издателството и сатирика е подписан около месец след речта на диктатора – на 22 май 1963 г. – и включва задължението авторът да предаде ръкописа в окончателен, „годен за издаване вид“ още до 30 май⁹. Символичният срок от осем дни подсказва, че текстовете в бъдещата книга вече са почти уточнени и приети за печат.

Процесът на обработка на ръкописа обаче е обичайно нееднозначен. В негатирано писмо (вероятно от лятото на 1963-та) редакторът Пламен Цонев кани Ралин да прескочи до Варна, за да говорят, защото срещу неговите „липерливи сатири е имало (и ще има и занапрег) възражения и спорове“ и трябва да му предаде някои редакционно-издателски „съмнения и предварителни разговори, за да се завърти колелото“...¹⁰. Авторът явно се отзовава и работи по текстовете, отпадат 6 или 7 стихотворения. Обсъжда детайли по тях с редактора Пламен Цонев, който му предава на шпалти всички одобрени стихотворения, а на 17 октомври 1963 г. му предоставя „две коли на страници, с обозначено с червен молив „за автора“ и му съобщава, че до десет дни книгата ще е „напълно готова“¹¹. Поръчката към Борис Димовски да направи илюстрациите вече е изпълнена. Бюлетинът на „Книгоразпространение“ от 10 ноември 1963 г. обявява, че книгата ще излезе в 3-хиляден тираж и в нея „преобладават хумористични, предимно весели стихотворения и пародии“¹².

Месец преди това обаче в „Стършел“ на 4 октомври 1963 г. е публикувано стихотворението на Ралин „Сказание за Атила“¹³. Скандалът, който се разразява, не е особено шумен, но достатъчен, за да обърка творчески и издателски планове. Той удивително напомня за *ефекта на разпознаването*, който ще предизвика историята с *подписа в опаката на прасето* и епиграмата „Глух, но послушен“ в „Лютти чушки“ през 1968-ма. „Сказание за Атила“ сякаш предчувства този ефект на персонално уязвяване на комунистическия водач.

Оказва се, че бдителната следпубликационна цензура открива връзка между „Сказание за Атила“ с едно изображение на Тодор Живков. За това научаваме от документ на британската легация в София, която отбелязва в доклад до Форин офис, че на 6 май (в коя година обаче?), празнуван като Ден на овчаря и пастира, Живков е присъствал на среща с овчари, на която си сложил „калпак и ямурлук и се правел, че свири на гайда“. В този момент телевизионният репортаж запечатал образа на суетния вожд. Слухът казва, че „той бил силно яросан и операторът уволнен“. Докладът на британската легация твърди, че „Сказание за Атила“ представлява реакция на този инцидент¹⁴. Доста по-късно, през 90-те години на ХХ в. пред Би Би Си Радој Ралин признава такава връзка, но без да е имал предвид конкретна снимка, а по-скоро е търсил *обобщение* – „може това да е фотограф, може да е художник“¹⁵. Все пак в стихотворението пише, че е *фотограф*.

Но ето че се натъкваме на особено раздвояване на образа. За репортаж, за снимка или за друго изображение става дума? Къде е запечатан Живков с овчарски калпак? Няма

⁷ Ралин, Радој. *Ода на доносниците*. – *Стършел*, бр. 867, 21.09.1962.

⁸ Вж. *Писмо на Държавно издателство – Варна до Радој Ралин* [3.04.1963] – ЦДА, ф. 1501, оп. 1, а.е. 2004, л. 7.

⁹ Вж. *Договор за литературна поръчка между Държавно издателство – Варна и Радој Ралин* [22.05.1963] – ДА – Варна, ф. 938, оп. 1, а.е. 62, л. 1.

¹⁰ Вж. *Писмо на Пламен Цонев до Радој Ралин* [без дата] – ЦДА, ф. 1501, оп. 1, а.е. 2004, л. 40.

¹¹ Вж. тези данни в: *Писмо на Радој Ралин до директора на Държавно издателство – Варна* [3.08.1964] – ДА – Варна, ф. 938, оп. 1, а.е. 62, л. 3–4.

¹² Вж. обявата за предстоящото излизане на „Личен контакт“ в: *Български книги. Предложение за поръчки и месечен каталог* 123. Управление на издателствата, полиграфията и книгоразпространението. Отдел „Книгоразпространение“. 10 ноември 1963 год., с. 25.

¹³ Ралин, Радој. *Сказание за Атила*. – *Стършел*, бр. 921, 4.10.1963.

¹⁴ *Съветска България през три британски мандата. 1956–1963. Из архива на Форин офис за събития и личности в България*. Съст. Димитър Димитров. Би Би Си. Лондон. С., 1996, с. 151.

¹⁵ Пак там, с. 151.

как да е художествена картина, разбира се. Останалото са легенди и вариации. Издирването може да ни отведе до различни находки. Ето снимка, на която *вождът е с гайда* и с риза по къс ръкав, макар по всичко да личи, че е от по-късни години¹⁶:

Много по-близка до описанието в доклада на британската легация е друга снимка от по-ранна година, на която Живков е с ямурлук и калпак, но с кавал (а не с гайда!) в ръце¹⁷:

Във всеки случай обаче тази снимка не е правена на 6 май 1963 г., когато се датира събитието с цензурираното изображение. През 1963-та Живков посещава ТКЗС „Георги Димитров“ в село Търнава, Врачанско, откъдето остава други образи.

Оказва се, че снимката с *кавала, ямурлука и калпака* е от 1966 г. – от посещението за Деня на овчаря в Сливенски окръг (по-точно, на „Брезовец“ – поляна на билото на Балкана над Котел), т.е. направена е *три години след написването* на стихотворението на Ралин и около половин година след излизането на книгата „Личен контакт“. Ето

фрагмент от същата снимка във фондовете на Държавен архив – Сливен. Тук позиращата фигура на Живков е изрязана от общия фон. Снимката се е превърнала в *портретна*¹⁸.

В репортаж за посещението през 1966-а се посочва, че на „Брезовец“ овчарите наобикалят Живков, закичват го „с гръхав балкански здравец“, после от естрадата *екват* „песни за овчарската майчица, за вълкото стадо на млади момци“, чуват се гъдулки и кавали, дори *гората запява, а ехото отеква надалеч*. За да дойде най-театралният момент: *самодейци подаряват на Живков кавал, намятат му овчарски ямурлук и скоро след това буйно хоро опасва поляната*¹⁹. Ето как едно стихотворение от 1963-та може да бъде свързано със събитие (снимка!) от 1966-а и ретроактивно *да произведе нова реалност*. Разбира се, това е семпла историческа шега.

Трудно е да се установи с абсолютна точност връзката между запазено конкретно изображение на Тодор Живков и стихотворението „Сказание за Атила“ на Радој Ралин. Показателно е обаче, че иконизирането на диктатора в НРБ, макар и чрез вестникарски снимки, пряко *рикошира* в сатиричния текст и произвежда ефекта на рецептивното подозрение, познат от по-късния скандал с „Лютти чушки“ от 1968-ма. Само че тогава ще става дума не за снимка, а за *карикатура с подпис*.

Въпреки своята потенциална скандалност, „Сказание за Атила“ успява да се промъкне до страниците на „Стършел“. Ралин свидетелства по-късно, че за да излезе стихотворението, някой от редакцията (Васил Станилов, според един Ралинов спомен²⁰, или Георги Друмев, според

¹⁶ Снимката се публикува по: *Историята*, кн. 2/ 2007, с. 32. [недатирана]

¹⁷ Снимката се публикува по: *Историята*, кн. 2/ 2007, с. 3. [недатирана]

¹⁸ Вж. снимката в дигиталната колекция на ДА – Сливен: <http://politburo.archives.bg/bg/2011-12-30-06-58-01/2012-04-09-14-56-48>

¹⁹ Вж. *С радост от постигнатото, с поглед напред! Денят на овчаря и пастира бе отпразнуван тържествено в цялата страна. Др. Тодор Живков гост на овчарите от Сливенски окръг – Работническо дело*, бр. 127, 7.05.1966.

²⁰ *Съветска България през три британски мандата. 1956–1963. Из архива на Форин офис...*, с. 151.

друг²¹) извикал главния редактор на „Стършел“ Асен Босев на телефона в другата стая, който не успял да чуе „Сказание за Атила“, когато са го обсъждали на редколегия. Така текстът стигнал до печат. После секретарят на ЦК на БКП Митко Григоров (смятан тогава за нещо като „втори човек“ в партията) извикал ръководството на „Стършел“, за да им каже, че „даже в „Зеленото знаме“ не са издавали такива гнусни редове“²².

Защо е това негодувание от стихотворното *сказание*? В него през измисления сюжет с хунския владетел Атила се разказва притча за суетния вожд, който ревниво следи експонирането на публичния си образ. Той редовно се появява на първа страница във вестниците – пропагандна практика, рутинна за всяко тоталитарно или авторитарно управление. Характерното за Ралиновата сатира от 60-те рязко и прозрачно за читателите *технологично* сближение между древност и съвременност (наличието в епохата на Атила на *вестници, фотографии, постановления, формалисти, декаденти* и прочее емблематични за ХХ век знаци) не оставя никакво съмнение в актуалния прицел на творбата.

Недоволен от едно свое изображение, защото е показан *с грозен, свъсен лик*, Атила насочва цялата си неприязън към фотографа Берик, срещу когото послушните оръдия на властта подемат унищожителна кампания. И тук е сатиричната изненада. Ралин не спира до иносказателната констатация за репресията срещу невинния фотограф, който само е отразил в снимка реалността, а отива по-нататък и изгражда обрат, в който хуленият, преследваният се превръща в герой. Защото всеобщото заклеимяващо говорене *срещу Берик* всъщност го запаметява и възвеличава, легендаризира го. Негативната кампания трансформира преекспонираната във „враг номер едно“ фотограф в народен любимец. Сатиричът подсказва не просто за контрасилата, зрееща във всяко преизграждане с пропагандата, но и за това как тоталитарната практика за изобретяване на несъществуващи врагове предизвиква появата на нови символи на съпротива. Казано още по-общо, прекомерното насилие, упражнявано от режима, произвежда съпротивата срещу същия този режим.

Ръкописът на „Личен контакт“ вече е под прицел. Според мемоарната версия на редактора на книгата Пламен Цонев първо някой (неясен „приятел-предател“) сигнализираше за „съмнителна книга“, а после ръкописът е спрял, коректурите са „прибрани и запечатани с чербен восък в стоманената каса на издателството“. Намесват се органите на Държавна сигурност, на Комитета по печата и на партийното ръководство, чиито представители разпитват редакторите и дори се опитват да изтръгнат от редактора на книгата самокритика, но той бил отказал. И затова е уволнен. Цонев дори стига до неправдоподобното свидетелство: „недоотпечатаната книга бе изгорена“²³. Вероятно той визира коректурите или частично унищожаване на тиража по-късно, защото – както се вижда от запазени екземпляри, в т.ч. и от автограф на Ралин за Цонев върху титулна страница „Личен контакт“²⁴ – ръкописът все пак получава книжно тяло.

Със сигурност обаче през първата половина на 1964 г. редакционният екип на варненското издателство преосмисля решението си за издаване на книгата. Там най-сетне *отварят очи*, за да видят какво всъщност готвят за печат. Започва кореспонденция, в която основни податели и получатели са ръководните лица в издателството – директорът Стефан Алексиев и главният редактор Нели Майер, от една страна, и авторът Радоу Ралин, от друга. На 17 юни 1964 г. авторът получава писмо от варненското издателство, което най-после го информира защо книгата е задържана и остава неиздадена. *Основната причина за отпадането от плана е*, че „при новите допълнителни консултации както в издателството, така и с компетентни лица и институти в София“, са установили „че събрани на едно място, в една книга, епиграмите звучат вече не като отделни нередности и техните носители, а един организиран глас, насочен срещу нашата социалистическа действителност изцяло“²⁵. Визиранието *консултации с по-компетентни лица и институти* очевидно означават изразени становища от институции на социалистическата цензура по линията ЦК на БКП – Държавна сигурност – СБП – издателство.

Радоу Ралин обаче не мълчи. Отговаря на 3 август с аргументирано писмо в твърд тон, настоявайки за изясняването на „правните отношения“ между автор и издателство. Твърди, че *редактираните, приети и одобрени* стихотворения са били „подписани за печат“ от ДИ – Варна и припомня редица обстоятелства по редакторската работа. Изтъква неспазения от издателството срок от 4 месеца, в които е трябвало да го уведомят, че не приемат ръкописа и предупреждава, че ако не спазят договора, авторът има основание да потърси „и друга защита“²⁶. Ръководните лица в ДИ – Варна очевидно изпадат в ступор.

²¹ Вж. *Анкетата*, с. 250.

²² Пак там, с. 249–250. Митко Григоров визира опозиционния вестник „Народно земеделско знаме“ (1945–1947).

²³ Вж. мемоарния разказ в: Цонев, Пламен. *Съпротивата на духа*. – В: Ралин, Радоу. *Личен контакт*. Второ издание. Сиела. 2004, с. 10–11.

²⁴ Вж. факсимиле на този автограф в: Ралин, Радоу. *Личен контакт*. Второ издание..., с. 4

²⁵ *Писмо на ДИ – Варна до Радоу Ралин* [17.06.1964] – ЦДА, ф. 1501, оп. 1, а.е. 2004, л. 8.

²⁶ Вж. *Писмо на Радоу Ралин до директора на Държавно издателство – Варна* [3.08.1964] – ДА – Варна, ф. 938, оп. 1, а.е. 62, л. 3–4.

Мълчат повече от шест месеца. Междуременно обаче на 6 ноември 1964 г. изпращат на Радоу Ралин сумата 400 лева, без да уточнят какво плащане представлява тя – аванс за подлежащата на издаване книга или неустойка заради решение да не я издават²⁷. Авторът отново настоява да му отговорят ясно какво възнамеряват да правят и ловко използва техния език, квалифирайки отношението им като „удар срещу нашата социалистическа сатира – в частност, и срещу нашата обществена критика“ и прави пресиленото литературноисторическо обобщение, че след 1944 г., „дори в най-тежките дни на култовския период не е още спирана и унищожавана книга на български писател“, а ДИ – Варна е на път да създаде такъв прецедент²⁸. Към януари 1965-а блокадата около ръкописа на „Личен контакт“ изглежда няма как да падне.

*

Свляянето от власт на Никита Хрущов в СССР на 14 октомври 1964 г. сякаш преобладава усилване на *замразителните* тенденции и в НРБ. Но става нещо почти нелогично. Откъм партийно-държавната власт полъхва южняк. Върху персоналия хоризонт на Радоу Ралин изгрява слънце: размразени са филмът „Невероятна история“, ръкописите на сатиричната книга „Личен контакт“ и на другата, която чака в издателство „Български писател“ – „Лирика“. Ралин не крие почудата си:

„Изплашихме се, че ако се връщат пак сталинистите, отиде ни животът. Но тук у нас стана по-свободно. От Кинематографията ме известиха – „Невероятна история“ го пускаме.[...] Като пуснаха „Невероятна история“, изведнъж пуснаха и книжката [„Личен контакт“ – б. м., П. Д.]. Тогава излезе и лириката.“²⁹

Редят се една след друга творби, задържани довчера – броеница от чудеса. Разбира се, в деавтономизираното литературно поле на НРБ това си има своето банално политическо обяснение.

Окуражен от проявеното *ново доверие* на Москва, в края на ноември 1964 г. Тодор Живков се обръща към предстоящото годишно събрание на партийната организация при СБП с текст, чрез който внезапно дава нов тласък на „размразяването“. След като изтъква *правилността* на линията след Априлския пленум от 56-а и потвърждава навременността на речта си от 15 април 1963-та, той изрежда в няколко точки основните акценти на контролираната либерализация: осигуряване на добър дискуссионен климат, на „атмосфера на свободна размяна на мнения... върху основата на марксизма-ленинизма“; гарантирано „право на отговор“ на публично засегнати лица; отричане на практиката да се заклеимяват хора с различно мнение, да се подлагат на „политическо квалифициране“, да им се *лепят етикети* и да се обявяват за „грешници“; протекция на младите таланти – да не бъдат прибяргано анатемосвани, а да се признае тяхната естествена склонност към новаторство, като се подтикват към „опознаване на живота“; стимулиране на писателите за създаване на произведения на „съвременна тема“, част от които могат да „бичуват отрицателните страни и явления в живота, недостатъците, слабостите и грешките в един или друг сектор“. Накрая Живков декларира, че „партийното ръководство“ не означава „опекунство“ и „грубо вмешателство“ в литературата и че ЦК на БКП възнамерява да се намесва само „в отделни моменти по силата на някои обстоятелства“, но „само временно“, а не като „постоянен метод на партийно ръководство“³⁰.

Комунистическият вожд прави реален опит да бъде разширена територията на *позволения* социален критицизъм в литературата, лимитирайки някак *отптом, в движение и приблизително* възможностите за опубличностяване на относително разностранни тези в литературната среда. Така в края на 1964 г. започва да се преодолява блокажът, предизвикан от априлската реч на Живков през 1963-та и се слага началото на нов тласък в *размразителните* процеси на „идеологическия фронт“. Следващата официална стъпка в подобна посока е Решението на Политбюро на ЦК на БКП от 22 декември 1964 г. за *подобряване работата на печата*. От него трябва да изтеглим важното не само за сатирата предписание за засиаване на критиката към „слабостите и недостатъците, на отрицателните явления в обществото“, насочена „не само към низовите държавни и стопански звена“, но и към „висшестоящите органи“, като се „развиват и такива боеви вестникарски жанрове като репортажа, очерка, фейлетона, карикатурата, фотоиллюстрацията и други“. Изисква се и „осигуряване на свободна и творческа обстановка за работа, като не се допускат каквито и да било прояви на задушаване и преследване заради критични изказвания и мнения“. Постулирайки активизиране и частично либерализиране на държавната и ведомствената преса, върхушката на НРБ,

²⁷ Вж. тези данни в: *Писмо на Радоу Ралин до директора на Държавно издателство – Варна. Копие: До Председателя на Комитета за култура и изкуство* [21.01.1965] – ДА – Варна, ф. 938, оп. 1, а.е. 62, л. 5.

²⁸ Пак там, л. 5.

²⁹ *Анкетата*, с. 255–256. В случая *лириката* означава книгата на Радоу Ралин „Лирика“, излязла от печат в изд. „Български писател“ през ноември – декември 1965 г.

³⁰ Живков, Тодор. *Някои бележки за работата на идеологическия фронт във връзка с предстоящото годишно отчетно-изборно събрание на партийната организация при Съюза на българските писатели*. – В: Живков, Тодор. *За литературата...*, с. 213–231.

разбира се, дава сигнал към цялата публична среда (в т.ч. и литературата) за частично отпушване на дискуссионните и критическите енергии, за *повече смелост* на словото, щедро обещавайки защита на авторите от евентуален тоталитарен произвол. Тоталитарната държава поема ангажимент, който самата тя трудно може да изпълни, особено ако е уязвен нейният връх. Но поне официално Политбюро декларира добри намерения тогава.

Предстои конкретизация на ангажимента. Два-три месеца след това – през март 1965 г. – се провежда обещаното още през април 1963-та *съвещание за сатирата*. Засага не можем да се позовем на стенограма от него³¹, но разполагаме с два „презаказа“ – на Радоу Ралин и на Митко Григоров. Според мемоарната версия на сатириката то било открито от Живков с епиграма на Ралин: „Забрави той за своите речи / и после пита кой ви пречи?“. Първият секретар се изсмял и чистосърдечно добавил: „Ами, така си беше, другари!“³². Самоиронията на властта е симптоматична. Живков признава непоследователността в политиката на „размразяване“, озвучена от разпосочни сигнали, кошо самият той дава с публичните си изказвания пред „дейците от културния фронт“. Този път новите намерения на комунистическата върхушка за либерализация изглеждат толкова абстрактни, че очевидно предизвикват вълна от волнодумство. На съвещанието, което според Ралин продължило *три-четири дни*, всички говорят „така остро, така революционно, така смело“, че на сатирика *му се убива шияха* и казва само „някои неща, не особено ценни сигурно“³³.

Само няколко дни след съвещанието секретарят на ЦК на БКП Митко Григоров в изказването си пред друго съвещание, от 25 март 1965 г., информира за срещата със сатирици, комедиографи и карикатуристи. Високопоставеното лице обявява, че го „въпроса на свободата и демокрацията на идеологическия фронт“ партийно-държавното ръководство смята, че „трябва да се направи крачка напред“. Дори вождът и антуражът му обещали на сатириците: „даваме ви пълна свобода и възможност да творите и ще видим дали ще направите такива хубави комедии“. Григоров декларира: „Ние им вярваме“. Но и добавя: „ще спираме произведения, които са насочени против социалистическия строй, против партията, против народа“. Очертава за пореден път червената линия:

„И сатирата, и комедията, колкото и да са остри, трябва да бият срещу недостатъците на нашето общество и да утвърждават нашия социалистически строй, а не да бият срещу нашия социалистически строй и да го отричат.“

Свободната размяна на мнения трябва да бъде проведена като „дискусия между марксисти от марксистически позиции“, защото „у нас абсолютна свобода за изказване на мнения, да върши кой каквото иска, няма такава абсолютна свобода“:

„Ние сме за свобода на творчеството, за свобода на дейността, а в същото време всеки [е] отговорен за това, което върши в нашата страна. Така трябва да се разглеждат в едно единство тези понятия – свобода, демокрация, отговорност. Ето защо ние сега, от една страна, смятаме, че трябва да се усъвършенствуват нашите методи, от друга страна – бдителност, непримиримост срещу отклоненията срещу марксизма-ленинизма, от социалистическите идеали, борба против буржоазната идеология, ревизионизма, догматизма...“

Новата линия запазва същностното противоречие в тоталитарната културна политика – постулиране на „творческа свобода“, за да бъдат създавани критични към отделни обществени сектори и феномени творби, разнообразни в естетиката си, които обаче да не поставят под въпрос идеологията и устоите на режима. Това сложно и неясно лимитиране на мирогледните възгледи и идеологическите тези в художественото писане предпоставя бъдещи недоразумения и скандали. Но през март 1965-а се въприема като своеобразно „обещание“ на властта и *почти договорка* между нея и творците за *повече свобода* в литературата. ЦК на БКП обявява *нов тласък* на „размразяването“ и дава своеобразен картбланш за придвижване към печатарските машини на залежали и нови потенциално конфликтни текстове. Барьерата пред ръкописите на Радоу Ралин се вдига.

Откъс от по-голям текст.

³¹ Към настоящия момент стенограмата от т.нар. *съвещание за сатирата* в ЦК на БКП през март 1965 г. не е открита нито в наличните фондове на ЦДА, нито другде. По същото време – на 11 март 1965 г. – в зала „Универсиада“ се провежда събрание на културните дейци от столицата, на което Живков също произнася голяма реч, в която обаче на фокус са проблеми, свързани с „новата система за планиране и ръководство на народното стопанство“, а по въпросите на литературата и изкуството е отделено малко време. – Вж. *Голямо събрание на културните дейци от столицата. Реч на др. Тодор Живков. – Работническо дело*, бр. 71, 12.03.1965.

³² *Анкетата*, с. 255.

³³ Пак там, с. 256. Според Р. Ралин сред изказалите се на съвещанието са Димитър Димов и Светослав Минков.